

مقاله پژوهشی: بررسی دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان عراق

[20.1001.1.20084897.1399.19.83.11.8](https://doi.org/10.20084/97.1399.19.83.11.8)

داود رضایی^۱

پذیرش مقاله: ۹۹/۱۰/۳۰

دریافت مقاله: ۹۹/۰۹/۱۳

چکیده

بعد از تشکیل حکومت فدرالی در عراق، قدرت و نفوذ کردها در داخل عراق افزایش یافت و کردها با حمایت برخی کشورها از جمله رژیم صهیونیستی و همچنین به وجود آمدن شرایط بحرانی در عراق، بخصوص بعد از ورود داعش به آن کشور، در صدد رسیدن به آرزوی دیرینه خود یعنی تشکیل کشور مستقل کردی برآمدند و در همین راستا اقدام به برگزاری همه‌پرسی استقلال در سوم مهرماه سال گذشته نمودند که با شکست مواجه شد. اقلیم کردستان عراق برای استقلال با دشواری‌هایی از جمله نداشتن زیرساخت‌های نظامی، اقتصادی، مخالفت کشورهای همسایه و دولت مرکزی عراق و... مواجه است که این علل و عوامل رسیدن اقلیم کردستان به استقلال را به رؤیایی تعبیر نشدنی تبدیل نموده است. با این توضیح بررسی دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان عراق، به‌عنوان هدف اصلی این مقاله در نظر گرفته شده است. برای انجام این تحقیق از روش ترکیبی (آمیخته - کمی و کیفی) استفاده شده است. این تحقیق بر اساس هدف کاربردی و بر اساس ماهیت توصیفی - تحلیلی و در فرآیند آن علاوه بر مطالعه اسناد و مدارک، گفتگوی عمیق با صاحب‌نظران نیز صورت گرفته است به‌این‌ترتیب که اطلاعات موردنیاز به روش‌های اسنادی (فیش‌برداری و...) و میدانی (پرسشنامه و گفتگوی عمیق) جمع‌آوری و سپس به شیوه تفسیری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در جمع‌بندی موارد صورت گرفته چنین نتیجه‌گیری شد که عوامل داخلی مانند، حصر ژئوپلیتیک و موقعیت جغرافیایی، قانون اساسی کشور عراق، مخالفت شیعیان و سنی‌ها، نداشتن زیرساخت‌های اقتصادی و نظامی و عوامل خارجی نظیر مخالفت کشورهای همسایه دارای اقلیت کردنشین (ایران، ترکیه و سوریه) از جمله عواملی هستند که بر اقلیم کردستان عراق تأثیرگذارند و با توجه به این عوامل، استقلال اقلیم کردستان امکان‌پذیر نمی‌باشد.

واژگان کلیدی: اقلیم، اقلیم کردستان عراق، استقلال

مقدمه

بدون تردید برای هر کشور و نظام سیاسی، شناخت دقیق و واقع‌بینانه عواملی که موجودیت و امنیت پیرامونی آن را می‌تواند تهدید کند از اولویت اساسی برخوردار است و همه کشورها، تحولات پیرامونی را برای پیش‌بینی وضعیت آینده خود دنبال کرده و در مواردی با تأثیرگذاری بر تحولات کشورهای همسایه از به وجود آمدن برخی اقدامات جلوگیری می‌کنند. کردهای کشور عراق بعد از حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳، نسبت به سایر کردها در کشورهای هم‌جوار خود دارای موقعیت بهتری شدند و با حمایت کشورهایمانند آمریکا و رژیم اشغالگر قدس توانسته‌اند حکومت فدرالی را ایجاد و به موفقیت‌های زیادی دست یابند. در همین راستا بعد از حمله گروه‌های تکفیری به عراق و توجه دولت مرکزی عراق در جنگ با داعش و استقرار نیروهای پیشمرگه در کرکوک، این تصور در حاکمان اقلیم کردستان ایجاد شد که از این موقعیت استفاده نموده و با ایجاد همه‌پرسی بتوانند کردستان عراق را مستقل اعلام نمایند لذا برخلاف مخالفت دولت‌های منطقه و دولت مرکزی عراق این اقدام را در سوم مهرماه سال جاری انجام اما با شکست و انزوا مواجه شد و مشخص گردید که شرایط زیای برای استقلال یک کشور نیاز است و کردهای عراق هنوز با این شرایط فاصله‌دارند. در این تحقیق هدف، بررسی دشواری‌های استقلال کامل اقلیم کردستان عراق است که به آن پرداخته شده است.

بعد از همکاری کردها در جنگ آمریکا با عراق، منطقه فدرالی اقلیم کردستان با حمایت آمریکا تشکیل و این موضوع در قانون اساسی عراق پذیرفته شد. قانونی اعلام شدن نیروی نظامی کردها، رسمی شدن زبان کردی، در کنار مشارکت گسترده کردها در هرم قدرت حکومت مرکزی از جمله انتخاب رئیس‌جمهور و برخی از مسئولیت‌های دیگر دولت عراق از کردها، از جمله امتیازات آن‌ها بعد از تشکیل منطقه فدرالی محسوب می‌شود که در کنار وضعیت به وجود آمده در عراق بعد از حمله داعش، زمینه حرکت به سمت استقلال اقلیم کردستان را فراهم نمود اما در این میان دشواری‌های زیادی از جمله مخالفت کشورهای همسایه دارای اقلیت کردنشین و دولت مرکزی عراق، برای استقلال کامل کردهای عراق وجود دارد که از رسیدن آن‌ها به استقلال جلوگیری می‌کند. این پژوهش درصدد مشخص کردن این مسئله است که با توجه به آرزوی دیرینه کردهای عراق برای رسیدن به استقلال کامل و همچنین تلاش آن‌ها برای اعلام استقلال بعد از حمله گروه‌های تکفیری به عراق، چه موانعی در رسیدن آن‌ها به استقلال وجود دارد و آیا امکان استقلال

کامل آن‌ها وجود دارد؟ با توجه به همسایگی کردهای ایران و عراق و تأثیرپذیری آن‌ها از یکدیگر، هرگونه تحولات در مناطق کردنشین عراق، بر مناطق کردنشین ایران، ترکیه و سوریه تأثیرگذار خواهد بود. بی‌شک حرکت به سمت استقلال کامل استقلال کامل، می‌تواند در مناطق کردنشین کشور جمهوری اسلامی ایران را نیز تا حدودی تحت تأثیر قرار دهد لذا بررسی این موارد و تأثیرگذاری بر آن‌ها برای جلوگیری از استقلال کامل و تأثیر بر مناطق کردنشین سایر کشورهای همسایه، می‌تواند اهمیت داشته باشد و در صورت عدم بررسی این موارد، در آینده نیز احتمال تکرار همه‌پرسی سوم مهرماه و ایجاد چالش در منطقه و غافلگیری راهبردی وجود خواهد داشت. هدف این تحقیق "بررسی همه‌جانبه دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان عراق" و سؤال تحقیق عبارت است از: "چرا استقلال اقلیم کردستان عراق امکان‌پذیر نیست؟"

مبانی نظری

— پیشینه تحقیق:

در رابطه با موضوع دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان مقاله یا رساله‌ای به‌صورت خاص منتشر نشده اما مهم‌ترین مقاله‌های مرتبطی که محقق از آن‌ها استفاده نموده به شرح زیر می‌باشند:

— حسین مسعودنیا، علی ابراهیمی و مجتبی رضازاده (۱۳۹۶) مقاله‌ای علمی پژوهشی را با عنوان اقلیم کردستان عراق و جمهوری اسلامی ایران در عصر وابستگی متقابل در فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی منتشر نموده است. در این مقاله به فرصت‌ها و چالش‌هایی که کردستان عراق برای ایران می‌تواند داشته باشد پرداخته شده است و درنهایت محرز گردید دو طرف به لحاظ همسایه بودن و داشتن ارتباطات دیرینه می‌توانند تأثیرگذاری زیادی بر همدیگر داشته باشند.

— حسن بوژمهرانی و مهدی پوراسلامی (۱۳۹۲) مقاله‌ای را با عنوان تهدیدهای نرم خودمختاری اقلیم کردستان عراق و تأثیر آن بر کردهای ایران در دوفصلنامه علمی پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی اسلام منتشر نموده است. در این مقاله به تهدیدهای نرم خودمختاری اقلیم بر کردهای ایران و تأثیرگذاری آن‌ها بر یکدیگر پرداخته شده و نتیجه‌گیری شده که این موضوع می‌تواند تهدیداتی را در زمینه‌های فرهنگی و سیاسی به دنبال داشته باشد.

— مسعود اسلامی، ابراهیم کوهی و محمد زمان راستگو (۱۳۹۳) مقاله علمی پژوهشی را با عنوان چالش‌های تجزیه عراق: منافع آمریکا و کشورهای همسایه در فصلنامه مطالعات سیاسی جهان منتشر نموده‌اند. در این مقاله که از روش توصیفی استفاده شده است به چالش‌های تجزیه عراق

پرداخته شده است که در نهایت محرز گردید تجزیه سرزمینی عراق سناریوی قوی نیست و با عدم قطعیت فراوانی همراه است.

- بهادر زارعی و کمال رنجبری (۱۳۹۵) مقاله‌ای علمی پژوهشی را با عنوان تحلیل چالش‌های اقلیم کردستان و حکومت مرکزی عراق و تأثیر آن بر آینده کشور در فصلنامه سیاست منتشر نموده‌اند. در این مقاله که با روش توصیفی تحلیلی انجام شده است به چالش‌های بین اقلیم کردستان عراق با دولت مرکزی پرداخته شده است و در نهایت نتیجه‌گیری شده که چالش‌های زیادی بین اقلیم کردستان با دولت مرکزی عراق در زمینه‌های ساختاری و کارکردی وجود دارد.

- محمدرضا حاتمی و میکایل سانبار (۱۳۹۶) مقاله‌ای علمی پژوهشی را با عنوان همه‌پرسی اقلیم کردستان، منابع و تنگناها در فصلنامه مطالعات راهبردی منتشر نموده‌اند. در این مقاله که از روش توصیفی تحلیلی استفاده شده است به مشکلات به وجود آمده در همه‌پرسی انجام شده در اقلیم کردستان عراق پرداخته و انجام این اقدام در شرایط فعلی را یک اشتباه قلمداد نموده است.

- محمدرضا حفاظ نیا (۱۳۹۱) مقاله علمی پژوهشی را با عنوان تأثیر خودگردانی کردهای شمال عراق بر کشورهای همسایه، در فصلنامه تحقیقات جغرافیایی منتشر نموده است. در این مقاله به تأثیر خودگردانی اقلیم کردستان عراق بر کشورهای همسایه که دارای اقلیت کردنشین هستند پرداخته شده و در نهایت این‌طور نتیجه‌گیری شده است که خودگردانی شمال عراق بر مناطق کردنشین کشورهای همسایه دارای اقلیت کردنشین تأثیرگذار خواهد بود.

در بررسی پیشینه‌های ذکر شده، به تأثیر اقلیم کردستان عراق بر مناطق کردنشین کشورهای همسایه و حضور رژیم صهیونیستی و آمریکا در این مناطق پرداخته شده است اما به صورت ریشه‌ای به این موضوع پرداخته نشده که چه دشواری‌های داخلی و خارجی اساسی در رسیدن به استقلال کامل این منطقه وجود دارد و اصلاً با توجه به این دشواری‌ها امکان استقلال کامل آن وجود دارد یا خیر لذا که در این پژوهش به بررسی ریشه‌ای دشواری‌های استقلال کامل اقلیم کردستان پرداخته شده است.

- مفهوم شناسی:

اقلیم کردستان عراق

اقلیم کردستان عراق شامل استان‌های اربیل، سلیمانیه و دهوک است که حدود ۳۸۰۰۰ کیلومتر مربع

وسعت دارد و بین پنج تا هفت و نیم میلیون نفر جمعیت دارد^۱. گفتنی است که مقوله تعداد جمعیت در عراق یک موضوع امنیتی شده است. کتاب اطلاعاتی سازمان سیا یا همان فکت بوک سیا که معمولاً اطلاعات روزآمد و دقیقی مخابره می‌کند در اولین روز سال ۲۰۱۲ نوشته است که عراق قریب به ۳۹ میلیون نفر جمعیت دارد که ۷۵ الی ۸۰ درصد آن عرب و ۱۵ الی ۲۰ درصد آن کرد هستند. (CIA factbook.gov/ Iraq, 2021) با این حساب تعداد کل جمعیت کردهای عراق رقمی بیش از پنج و کمتر از هشت میلیون نفر است. وسعت این منطقه نیز محل مناقشه است. با احتساب کل مساحت سه استان کردنشین عراق یعنی استان‌های سلیمانیه، اربیل و دهوک، اقلیم کردستان حدود ۳۸ هزار کیلومتر مربع وسعت دارد.

تاریخچه:

همه منطقه امروزی کردنشین تا سال ۱۵۱۴ میلادی یکی از ایالات ایران بود. در جنگ چالدران که بین نیروهای شاه اسماعیل صفوی و سلطان سلیم عثمانی در سال ۱۵۱۴ میلادی انجام گرفت بر اثر شکست ایران، بخشی از این مناطق از ایران جدا و نصیب عثمانی گردید (حافظ نیا، ۱۳۸۹: ۲). با پایان جنگ جهانی اول و نابودی امپراتوری عثمانی متصرفات آن از جمله کردستان عثمانی مستقل گردیدند. بعد از فروپاشی امپراطوری عثمانی و تا قبل از برگزاری کنفرانس قاهره^۲ کردها و عرب-ها از یکدیگر جدا بودند تا اینکه در ۱۲ مارس ۱۹۲۱ انگلیسی‌ها در کنفرانس قاهره ملک فیصل را به پادشاهی عراق انتخاب کردند و وی نیز کردستان را به عراق ملحق نمود جنگ‌های زیادی توسط کردها با دولت مرکزی انجام شد اما هیچ‌کدام منجر به استقلال کردستان نشد تا اینکه اقلیم کردستان کنونی در سال ۱۹۷۰ و در پی پیمانی میان حکومت وقت عراق و رهبران کرد عراق تشکیل شد. بعد از حمله رژیم بعث عراق به کویت و شکست از آمریکا و نیروهای ائتلاف، مسئولین اقلیم کردستان برای دستیابی به مناطق نفت‌خیز کرکوک به این شهر حمله که توسط نیروهای ارتش عراق سرکوب و در حملات زیادی تعداد بی‌شماری از مردم کرد توسط ارتش رژیم بعث کشته شدند. در پی این موضوع در تاریخ ۱۳۷۱/۱/۲۹ مدار ۳۶ درجه از طرف سازمان

۱. جمعیت اقلیم کردستان در سه استان کردنشین دهوک، اربیل و سلیمانیه پنج میلیون نفر و با احتساب جمعیت کردها در قسمت‌هایی از استان‌های نینوا، تمیم و دیاله و مناطق مورد مناقشه هفت و نیم میلیون نفر است (نصری: ۱۳۹۸).

^۲ از ۱۲ تا ۱۴ مارس ۱۹۲۱ در قاهره کنفرانسی تشکیل و در آن تصمیماتی برای خاورمیانه در نظر گرفته شد که از آن جمله ایجاد کشور عراق بود

ملل منطقه پرواز ممنوع اعلام و هرگونه تعرض به کردها ممنوع شد. اقلیم کردستان در حمله آمریکا به عراق در سال ۲۰۰۳ نقش عمده‌ای داشته و در تصرف شهرهای موصل و کرکوک به آمریکایی‌ها کمک نمودند. بعد از اشغال عراق توسط آمریکایی‌ها و تشکیل دولت موقت، در قانون اساسی عراق اقلیم کردستان به‌عنوان یک حکومت فدرالی تصویب شد. (سازمند و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۵)

موقعیت و اهمیت راهبردی اقلیم کردستان

این منطقه به لحاظ سیاسی با قرار گرفتن بین چهار کشور ایران، ترکیه، سوریه و عراق و تأثیرگذاری متقابل این منطقه بر سیاست‌های داخلی و منطقه‌ای این کشورها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. از نظر اقتصادی، شمال عراق به لحاظ قرار گرفتن بر راه خطوط لوله نفت صادراتی عراق به ترکیه و اروپا، موقعیت راهبردی خود را افزایش داده است.

مساحت و جمعیت اقلیم کردستان و شهرهای مهم آن

اقلیم کردستان عراق ۳۸,۰۰۰ کیلومترمربع وسعت و حدود ۵ میلیون نفر جمعیت دارد که شامل استان‌های اربیل، سلیمانیه و دهوک است. وسعت استان اربیل ۱۴,۴۷۱ کیلومترمربع و جمعیت آن ۱,۳۴۵,۱۶۶ نفر، وسعت استان دهوک ۶,۵۵۳ کیلومترمربع و جمعیت آن ۴۱۱,۶۰۹ نفر و وسعت استان سلیمانیه ۱۷,۰۲۳ کیلومترمربع و جمعیت آن ۱,۶۵۹,۸۶۳ نفر است (همان).

وضعیت فرهنگی و اجتماعی

خصوصیات فرهنگی

کردها از لحاظ فرهنگی و زبانی و طرز پوشش با عرب‌ها متفاوت هستند. اجزای فرهنگ کردستان عراق بیشتر سرشت ایرانی دارند و فرهنگ کردستان عراق بیشترین نزدیکی را با فرهنگ ایرانیان دارد. کردها زبان مخصوص به خود را دارند. کرمانجی مهم‌ترین لهجه کردها است که بیش از پنجاه درصد کردها به این لهجه صحبت می‌کنند و زبان نیمه‌رسمی آن‌ها به شمار می‌رود.

وضعیت اقتصادی

منابع اقتصادی اقلیم کردستان اغلب از طریق درآمدهای نفتی و سپس کشاورزی، دامداری و گردشگری است. برابر اعلام اوپک در ژانویه سال ۲۰۰۳، در عراق ۱۱۵ میلیارد بشکه ذخایر اثبات‌شده نفت وجود دارد (۱۰/۴ درصد از کل ذخایر جهان و ۱۳ درصد از ذخایر اوپک) که ۴۵ میلیارد بشکه آن در کردستان عراق است. در اقلیم کردستان روزانه ۶۲۰ هزار بشکه نفت تولید می‌شود. (زارعی و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۲۴)

ساختار سیاسی اقلیم کردستان

الگوی فدرالی در اقلیم کردستان عراق از سال ۲۰۰۵ به بعد وجود دارد. فدرالیسم از به هم پیوستن

جماعات انسانی و واحدهای سیاسی به وجود می‌آید. ساختار سیاسی در اقلیم متشکل از دولت، پارلمان و دادگاه‌های محلی است. دولت محلی کردستان عراق در سال ۱۹۹۱ و پس از شکست عراق در جنگ نفت تأسیس و در اربیل (هولیر) مستقر گردید. طبق پیش‌نویس قانون اساسی کردستان عراق سیستم حکومتی دولت منطقه‌ای کردستان، پارلمانی دموکراتیک و جمهوری است و ملت سرچشمه قدرت و مشروعیت تعیین شده است. (همان: ۹۱۲)

انتخابات در اقلیم کردستان

انتخابات در کردستان عراق تاریخچه‌ای طولانی ندارد و تاکنون در اقلیم کردستان پنج بار انتخابات در سال‌های ۱۹۹۲، ۲۰۰۵، ۲۰۰۹، ۲۰۱۳ و ۲۰۱۸ برگزار شد و در آخرین دوره که در ۳۰ سپتامبر ۲۰۱۸ برگزار شد، از مجموع ۱۱۱ کرسی، حزب دموکرات ۴۵، حزب گوران ۱۲، اتحادیه میهنی ۲۱، اقلیت‌های مذهبی ۱۱ و بقیه کرسی‌ها نیز به سایر احزاب تعلق گرفت. (کرد پرس: ۱۳۹۷/۷/۳۰)

قوة مجریه، مقننه و قضائیه

حکومت منطقه‌ای کردستان عراق دارای سه قوة مقننه، مجریه و قضائیه است (ماده ۳۹). قوة مجریه کردستان عراق از رهبر اقلیم و انجمن وزیران تشکیل شده است. رهبر اقلیم که از طریق همه‌پرسی مردم انتخاب می‌شود، از اختیارات بالایی برخوردار است و علاوه بر ریاست قوة مجریه، فرمانده کل قوا و هماهنگ‌کننده اختیارات اقلیم و دولت مرکزی است. انجمن وزیران از نخست‌وزیر، جانشین او و وزیران تشکیل شده است. رئیس اقلیم در حال حاضر نچیروان بارزانی و نخست‌وزیر مسرور بارزانی است. پایتخت اقلیم در اربیل است. پارلمان کردستان ۱۱۱ نفر است که بارأی مستقیم مردم برای چهار سال انتخاب می‌شوند و میزان ۳۰ درصد اعضاء پارلمان برای زنان تعیین شده است. قوة قضائیه کردستان عراق متشکل از شورای قضایی، دادگاه تجدیدنظر، شورای قضایی نظارت و دادگاه‌ها است که به‌طور مستقل از سایر قوا عمل می‌کند و رئیس آن از طرف رهبر اقلیم کردستان انتخاب می‌شود. (حافظ نیا و همکاران، ۲۰۷:۱۳۸۹)

احزاب و گروه‌های فعال سیاسی

احزاب و گروه‌ها در ساختار سیاسی اقلیم نقش عمده‌ای دارند. در اقلیم کردستان احزاب و گروه‌های سیاسی متعددی وجود دارد که شاخص‌ترین آن‌ها دو حزب دموکرات به رهبری مسعود بارزانی و اتحادیه میهنی به رهبری جلال طالبانی است. همچنین حزب گوران، احزاب کمونیستی و احزاب و گروه‌های سیاسی اسلامی نیز در اقلیم کردستان فعالیت دارند.

وضعیت نظامی

نیروهای مسلح حکومت اقلیم کردستان را پیشمرگ‌ها تشکیل می‌دهند که به صورت سنتی به این نام شهرت دارند. ساختار نیروهای مسلح و اطلاعاتی - امنیتی در کردستان عراق شامل نیروهای حزب اتحادیه میهنی و حزب دموکرات است. نیروهای نظامی حزب اتحادیه میهنی، شامل نیروهای پیشمرگه (نظامی) و امنیتی - انتظامی (آسایش) و اطلاعات (زانیاری) است. استعداد نیروهای مسلح حزب مذکور ۶۰,۰۰۰ نفر شامل ۴۰,۰۰۰ نفر نیروی پیشمرگه و ۲۰,۰۰۰ نفر نیروی احتیاط اعلام گردیده است. همچنین نیروهای مسلح حزب دموکرات شامل پیشمرگه (نظامی) امنیتی - انتظامی (آسایش) و اطلاعات (پاراستن) است. استعداد کل نیروهای مسلح حزب دموکرات کردستان (پارتی) ۹۰,۰۰۰ نفر شامل ۷۰,۰۰۰ نیروی ملبس به لباس نظامی و ۲۰,۰۰۰ هزار نیروی احتیاط است. سلاح و تجهیزات هر دو حزب عمدتاً سلاح سبک و نیمه سنگین نظیر دوشکا، توپ ضد هوایی، خمپاره و تعدادی سلاح نیمه سنگین نظیر تانک نفربر زرهی و انواع توپ‌ها است. (نامی و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۰۸-۱۰۳) از جمله نقاط ضعف نیروهای نظامی اقلیم می‌توان به نبود همبستگی و اتحاد بین نیروهای اتحادیه میهنی و دموکرات، تجهیز نبودن به سلاح‌های سنگین و دوربرد، نداشتن پدافند هوایی و کمبود سلاح و مهمات اشاره کرد و از جمله مهم‌ترین نقاط قوت آن‌ها نیز می‌توان به حس جنگجویی و رشادت در پیشمرگ‌ها، صعب‌العبور بودن منطقه اقلیم، آشنایی به جنگ‌های چریکی، پیشینه طولانی در مبارزه با دولت‌های قبل و تعداد نفرات قابل توجه اشاره نمود.

مهم‌ترین دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان عراق

اقلیم کردستان در قانون اساسی عراق به صورت حکومت فدرالی است از طرف دیگر منطقه‌ای محصور بین سه کشور ایران، ترکیه و سوریه است که برای تبادل اقتصادی و حیات خود نیاز به مراوده با این کشورهای است. گرچه برای رسیدن به استقلال گام‌هایی را در مقاطعی برداشته‌اند و در آخرین مرحله نیز همه‌پرسی سوم مهرماه سال جاری بوده است، اما به دلایل مختلف به نتیجه نرسیده‌اند. اقلیم کردستان در حال حاضر دارای دشواری‌های زیادی برای حرکت به سمت استقلال است که در دو بخش جداگانه دشواری‌های داخلی و خارجی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

علل و عوامل داخلی:

درواقع برخی از دشواری‌های استقلال اقلیم کردستان به وضعیت داخلی کشور عراق و اقلیم کردستان از جمله موقعیت جغرافیایی، قوانین موجود، نقش شیعیان در داخل اقلیم و ... مربوط

می‌شود که این موارد مانع از حرکت اقلیم به سمت استقلال کامل می‌شود و در ادامه این بخش به تشریح آن‌ها پرداخته می‌شود.

قانون اساسی عراق

شالوده قانون اساسی عراق که بعد از دولت انتقالی در این کشور شکل گرفت دموکراسی سازی در سیاست داخلی و صلح‌طلبی در سیاست خارجی بود. این موضوع مورد پذیرش اکثریت بازیگران سیاسی عراق از جمله کردها و اکثریت شیعیان قرار گرفت. ماده نخست قانون اساسی عراق که در ۵ سپتامبر ۲۰۰۵ تصویب و در همه‌پرسی ۱۵ اکتبر ۲۰۰۵ به تأیید ۷۸ درصد از رأی‌دهندگان رسید تأکید می‌کند جمهوری عراق کشوری مستقل و دارای حاکمیت است که نظام حکومتی آن جمهوری پارلمانی دموکراتیک و فدرال است (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۷). در این چارچوب قانون اساسی عراق برای پیشبرد پروژه دموکراسی سازی سیاست کثرت‌گرایی را محور قرار داده که مبنای آن عدول از ملت‌سازی بوده است. یکی از پیامدهای مهم این موضوع بازگشت از ایده یکپارچگی فرهنگ ملی و تک‌زبانی ملی به پذیرش چندگانگی فرهنگی و زبانی در درون یگانگی ملی است.

با توجه به مشکلاتی که بین اقوام در عراق وجود داشته و همواره زمینه‌ساز جنگ و ستیز در داخل عراق بوده است قانون اساسی عراق چند اصل و راهکار را برای حل کردن مشکلات قومیتی و اختلافات قبیله‌ای و همچنین تأکید بر یکپارچگی عراق و جلوگیری از استقلال قومیت‌ها در نظر قرار گرفته است. موردی که موضوع کردها و اقلیم کردستان مربوط می‌شود برقراری نوعی فدرالیسم در عراق است که به تقاضای کردها در قانون اساسی عراق تصویب شده است. ویژگی این فدرالیسم، منطقه‌ای - استانی و نه قومی بودن آن است (ماده ۱۱۳) و همچنین در ماده ۱۱۴ منطقه کردستان عراق و مسئولین آن را منطقه‌ای فدرال به رسمیت شناخته است و این مطلب در پاسخ به مطالبات کردها بیان شده است (بوژمهرانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۹۹). فدرالیسم نوعی سازوکار تعادل‌بخش در برابر دموکراسی اکثریتی است که جمع آن دو می‌تواند تعادل و کثرت قومیتی هویتی عراق که پایه دموکراسی در این کشور است را به ارمغان آورد با توجه به مواردی که در قانون اساسی عراق پیش‌بینی و در نهایت بارأی حداکثری تصویب شده، یکپارچگی عراق یکی از ارکان اساسی در قانون اساسی است و برای ایجاد یک دولت فدرالی زیر نظر دولت مرکزی نیز قوانین مناسبی وضع شده اما این منطقه به دلیل قومیتی و کردی بودن آن به صورت فدرالی وضع نشده است و یک فدرال استانی و منطقه‌ای است گرچه اکثریت این مناطق کرد می‌باشند و

مسئولین آن‌ها کرد هستند اما زیر نظر دولت مرکزی عراق و تابع قوانین دولت مرکزی هستند و این همان مواردی است که مسئولین اقلیم در آن زمان رأی به موارد قانونی آن داده و از نظر قانونی استقلال اقلیم کردستان را غیرممکن می‌کند. (9: Jalal hadan, 2018)

موقعیت محدود جغرافیایی

موقعیت محدود کردستان عراق همواره این کشور را به همسایگان خود از جمله ایران و ترکیه نیازمند کرده است و بسیاری از احتیاجات ضروری آن‌ها از گذرگاه‌های مرزی ترکیه و ایران تأمین می‌شود. بروز هرگونه چالش با این دو کشور و بسته شدن مرز آن‌ها اقلیم را دچار مشکلات اساسی خواهد نمود. از طرف دیگر اقلیم کردستان از راه دریا نیز با آب‌های آزاد ارتباطی ندارد و این موضوع اقلیم را در تنگنای ژئوپلیتیکی قرار داده است لذا موقعیت جغرافیایی خاص این منطقه همواره آن را در مخاطره قرار می‌دهد و رفتاری توأم با احتیاط را از طرف آن‌ها با همسایگان خود در پی دارد. در مجموع موقعیت محدود جغرافیایی و تنگنای ژئوپلیتیکی اقلیم کردستان همواره یکی از دشواری‌های اصلی داخلی برای حرکت اقلیم به سمت استقلال کامل محسوب می‌شود که مسئولین اقلیم نیز به خوبی به آن واقف هستند و در اظهارات خود به این موضوع اذعان نموده‌اند.

دولت عراق

ساختار اجتماعی عراق، نمایانگر اقوام متعدد، مذاهب و فرهنگ‌هایی است. کردها، اعراب سنی و شیعیان، مهم‌ترین بازیگران بومی سیاست در عراق هستند که مطالبات و منافع متفاوت و متضادی را دارند و مدیریت و تجمیع مسالمت‌آمیز منافع آنان دشوار و نیازمند فرهنگ کثرت‌گرایی است. این ویژگی در عراق بارزتر از دیگر جوامع چند قومی است زیرا عراق کشوری ساختگی است که از دل عثمانی شکست‌خورده در سال ۱۹۲۰ در جنگ جهانی دوم و با ساختار ظاهری دولت - ملت پدید آمده و تاکنون نتوانسته شور ملیت را در مردم، جانشین شور هویت و قبیله‌ای کند؛ و به همین دلیل کردها همواره خواهان رسیدن به استقلال بوده‌اند (سازمند و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۶). کردهای عراق در سال‌های اخیر سعی نمودند روابط خود با شیعیان را بهبود بخشند اما تحولات اخیر در کرکوک و خودداری اقلیم کردستان از تحویل طارق الهاشمی به دولت عراق، سبب بروز تنش‌های زیادی شده است. یکی از اختلافات اساسی میان اقلیم کردستان و دولت عراق این موضوع است که اقلیم کردستان اجازه ندارد بدون هماهنگی با دولت مرکزی، قراردادهای استراتژیک نفتی با شرکت‌های خارجی منعقد کند و استخراج نفت، هزینه‌ها و صادرات آن باید

زیر نظر دولت عراق انجام شود، موضوعی که اقلیم کردستان آن را اجرا نمی‌کند. در هر حال اقلیم کردستان و دولت عراق با توجه به تحولات داخلی عراق و از جمله تجاوز گروه‌های تکفیری به مناطق کردنشین و استان‌های سنی عراق، ناچار به حفظ تعاملات با یکدیگر خواهند بود و در صحنه سیاسی عراق می‌توانند با یکدیگر ارتباط برد - برد داشته باشند اما این ارتباط و روابط تا جایی از طرف دولت عراق مثبت تلقی خواهد شد که باعث تجزیه عراق نشود و ارتباط اقلیم با کشورهای ترکیه و سایر کشورها در چهارچوب منافع داخلی عراق باشد لذا دولت عراق به دلیل قانون اساسی و حفظ یکپارچگی کشور، جلوگیری از تجزیه سایر مناطق شیعه و سنی عراق و وجود منابع نفت و گاز غنی در این منطقه خواهان استقلال کردستان عراق نمی‌باشد. (Albertousjacobus, 2018: 9-11)

علل و عوامل خارجی:

درواقع برای ایجاد زمینه استقلال یک کشور حمایت‌های خارجی و از جمله کشورهای تأثیرگذار منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای و نهادهای بین‌المللی لازم و ضروری است. از جمله دشواری‌های مهم خارجی برای جلوگیری از حرکت اقلیم به سمت استقلال نقش کشورهای منطقه و فرا منطقه‌ای تأثیرگذار از جمله آمریکا است که در این بخش به نقش آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱- آمریکا: کشورهای قدرتمند فرا منطقه‌ای همواره در تحولات کشورهای جهان سوم و خاورمیانه تأثیرگذار بودند و نقش مهمی در آینده آن‌ها ایفا کرده‌اند. از بین کشورهای فرا منطقه‌ای مهم‌ترین کشوری که در استقلال اقلیم می‌تواند تأثیرگذاری زیادی داشته باشد آمریکا است که باعث فدرالی شدن اقلیم کردستان شد و به همین دلیل خط‌مشی آن در رابطه با استقلال اقلیم اهمیت زیادی دارد.

خط‌مشی آمریکا در خصوص اقلیم کردستان عراق: جایگاه کردستان عراق در سیاست خارجی آمریکا را می‌توان در سه سطح مطرح نمود. در محیط بین‌الملل از اهمیت نسبی برخوردار است، در محیط منطقه‌ای (خاورمیانه و قفقاز) دارای جایگاه میانه و در محیط داخلی عراق دارای اهمیت بالایی است. وجود نفت و گاز در اقلیم کردستان مناسبات آمریکا را با این منطقه بهبود بخشیده و آمریکا از آن برای ایجاد توازن در عراق و فشار به ایران استفاده خواهد کرد اما باید به این نکته توجه داشت که آمریکا به عراق حمله کرد و رژیم بعث را سرنگون نمود تا دموکراسی را در این کشور برقرار کند لذا خواستار تنش‌های دوباره و درگیری در این منطقه نیست و در صورت تجزیه عراق و

استقلال اقلیم، حمله آمریکا نتیجه‌ای برای مردم عراق نخواهد داشت و در ذهن عراقی‌ها وجهه منفی از آمریکایی‌ها باقی خواهد گذاشت و در سطح بین‌الملل باعث تضعیف آمریکا خواهد شد. از طرف دیگر آمریکا منافع خود در کشور عراق را با حمایت از استقلال اقلیم کردستان از دست خواهد داد و در حال تسلط بر عراق برای او منافع بیشتری از اقلیم خواهد داشت (مسعودنیا و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۷).

آنچه مسلم است در حال حاضر استقلال این منطقه در برابر از دست دادن عراق، منافع زیادی برای آمریکا نخواهد داشت و آمریکا از این منطقه برای ایجاد توازن در عراق و منطقه، فشار بر ایران، عراق و سوریه و استفاده از منابع نفت و گاز آن استفاده خواهد کرد و حمایت از استقلال این منطقه و تجزیه عراق در سطح بین‌الملل وجهه مناسبی برای آمریکا نخواهد داشت. آمریکا در اختلافات بین اربیل و بغداد هم بیش از آنکه بخواهد به تشدید تنش‌ها و اختلافات کمک کند در تلاش است تا به مدیریت این تنش‌ها و اختلافات به نفع خود دست یابد. آمریکا از بحران به وجود آمده و ایجاد همه‌پرسی در اقلیم کردستان که در پشت پرده به این موضوع دامن زده، می‌خواهد برای بی‌ثباتی در عراق و ایجاد زمینه برای حضور خود و تقویت نقش تضعیف‌شده خود استفاده کند و سعی می‌کند در ظاهر از استقلال این منطقه حمایت نکند اما در باطن از این موضوع برای تأثیرگذاری بر عراق و ایجاد فشار بر کشورهای همسایه دارای اقلیت کرد، استفاده نماید. (اسلامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۹)

۲- ترکیه: کردهای ترکیه در استان‌های کردنشین جنوب شرقی، هم‌جوار مناطق کردنشین ایران، عراق و سوریه هستند. مساحت کردستان ترکیه ۱۹۴,۴۰۰ کیلومترمربع و حدود ۲۰ درصد مساحت ترکیه است. بیشترین مساحت را در بین کشورهای کردنشین دارد. جمعیت کردهای ترکیه نیز حدود ۱۸ میلیون نفر ذکر شده است ترکیه با اقلیم کردستان ۳۵۰ کیلومتر مرز مشترک دارد. (قزاز، ۱۳۹۱: ۱۵) این نواحی کوهستانی و توسعه‌نیافته از اواخر قرن نوزدهم تاکنون همواره مورد چالش با دولت مرکزی بوده است. فرازوفرودهای ستیز کردی - ترکی را می‌توان تابع متغیرهای ملی‌گرایی دانست. کردهای ترکیه از نظر جمعیت و وسعت بیشتر از کردهای عراق و سایر کشورهای دارای اقلیت کردنشین می‌باشند اما در مقایسه با کردهای عراق، موقعیت‌های لازم را نداشتند. مسئولان ترکیه نیز بعد از فدرالی شدن اقلیم کردستان به‌خوبی می‌دانند که کردهای ترکیه از اقلیم کردستان تأثیرپذیر خواهند بود لذا درصدد تأثیرگذاری بر تحولات اقلیم کردستان و ایجاد

رابطه برای حفظ منافع خود می‌باشند. ترکیه از جمله کشورهایی است که نقش زیادی در جلوگیری از حرکت اقلیم به سمت استقلال می‌تواند داشته باشد و به دلیل تأثیرگذاری اقلیم کردستان بر کردهای خود همواره تحرکات اقلیم را مدنظر قرار داده و در موضوع همه‌پرسی اخیر نیز به صورت رسمی با برگزاری همه‌پرسی مخالفت نمود و با ایجاد رزمایش و بستن مقطع مرزهای خود این مخالفت را به صورت رسمی و آشکار بیان نمود.

خط‌مشی ترکیه در رابطه با اقلیم کردستان عراق: در رابطه با خط‌مشی ترکیه در خصوص اقلیم کردستان باید گفت که عوامل مهم ژئوپلیتیکی مانند ذخایر نفتی کردستان عراق، مرز مشترک با کردهای ترکیه، حضور اقلیت ترکمن در شمال عراق و سرچشمه گرفتن منابع اصلی تأمین‌کننده آب موردنیاز عراق از ترکیه تأثیرگذار خواهد بود. ترکیه پس از سال ۱۹۹۱ و حاکمیت کردهای عراق در مناطق کردنشین همواره با چالش تأسیس خودگردانی در شمال عراق و تأثیر آن بر کردهای ترکیه مواجه بوده و تشکیل یک حکومت مستقل کردی در جوار مرزهای جنوبی خود که اکثریت ساکنان آن دارای اشتراکات قومی، نژادی و تاریخی با ساکنان کردستان عراق هستند به سود ترکیه نخواهد بود. در حال حاضر ترکیه به دلیل تأثیرگذاری استقلال کردستان بر مناطق کردنشین خود، به هیچ‌وجه خواهان استقلال این منطقه نیست. این کشور همواره نگران تأسیس خودگردانی در شمال عراق بوده و تأسیس یک کشور مستقل کردی در عراق را که دارای اشتراکات قومی و تاریخی و نژادی با کردهای کشور خود هستند را خطری برای تجزیه کشور خود می‌داند و از ابزارهای خود برای جلوگیری از این موضوع استفاده می‌کند. گمرک ابراهیم خلیل در شمال کردستان عراق شاه‌رگ اقتصادی منطقه است که کامیون‌های ترکیه از آنجا کالاها، تولیدات و مواد خوراکی را وارد کردستان عراق می‌کنند و در صورت بستن دائمی این مرز، به همراه بستن مرزهای کشورهای ایران و عراق، کردستان عراق امکان تبادل کالا به هیچ کشوری را نخواهد داشت. افزون بر این مسئله، ترکیه در شمال عراق با مسئله ترکمن‌ها نیز مواجه است ترکمن‌های عراق که پس از حمله آمریکا به عراق فضای کنش سیاسی خود را وسیع دیدند خواهان حمایت ترکیه از جبهه ترکمن‌ها و ایجاد دو استان ترکمن در شمال عراق بودند.

با توجه به مطالب بالا می‌توان این‌گونه بیان کرد که نگاه ترکیه به کردستان عراق جلوگیری از ایجاد کشور مستقل خواهد بود. ترکیه در چند سال اخیر درصدد بود با ایجاد رابطه با مسئولین اقلیم کردستان و توافقاتی که با اوجالان و مسئولین پ ک ک انجام داده می‌خواهد از این فرصت

استفاده نموده و افراد مسلح پ ک ک را به داخل خاک عراق هدایت و از خاک ترکیه خارج کند تا به درگیری‌های مسلحانه با کردهای پ ک ک که دغدغه اصلی ترکیه در رابطه با کردهای مسلح در ترکیه است، پایان دهد و از طرف دیگر با حمایت نسبی از اقلیم کردستان در تعارضات با دولت مرکزی عراق بتواند در نفت و گاز اقلیم شریک شده و از فرصت‌های اقتصادی در این منطقه سود برده و اهرم فشاری بر دولت عراق داشته باشد اما برخلاف برخی پیش‌بینی‌های خود، مسعود بارزانی همه‌پرسی استقلال را برگزار و ترکیه احساس خطر در خصوص منافع ملی خود نمود لذا ترکیه از استقلال کامل کردهای عراق حمایت لازم را انجام نخواهد داد و استقلال اقلیم متعارض با منافع آن خواهد بود اما درصدد مدیریت بر منطقه اقلیم کردستان برای حفظ منافع خود است.

۳- سوریه: سوریه یکی دیگر از کشورهایی است که به لحاظ داشتن اقلیم کرد و ارتباط کردهای آن با کردهای عراق تأثیرپذیر از تحولات اقلیم کردستان عراق است. کردها در سوریه بزرگ‌ترین اقلیت این کشور و سومین گروه بزرگ قومی را تشکیل می‌دهند. جمعیت کردهای سوریه ۹ درصد جمعیت ۱۹ میلیونی سوریه را تشکیل می‌دهند که رقمی در حدود ۱/۷ میلیون نفر و مساحت کردستان سوریه ۱۸۳۰۰ کیلومترمربع است. (عبدالله پور: ۱۳۹۱). کردها در سوریه در نواحی کوهستانی شمال سوریه در نزدیکی مرزهای ترکیه و بیشتر در استان‌های قامیشلی و حسکه زندگی می‌کنند. پایتخت غیررسمی آن‌ها شهر قامیشلی است. سوریه با عراق ۶۰۰ کیلومتر مرز مشترک دارد که بیش از ۱۰۰ کیلومتر آن با اقلیم کردستان است (قزاز، ۱۳۹۱: ۱۵) سوریه به کردها تابعیت سوری نداده و همواره آن‌ها را در کنترل شدید قرار داده است. در سال‌های اخیر که سوریه دچار جنگ داخلی با داعش شد، مناطق کردهای سوریه به‌صورت یک منطقه فدرالی درآمد تا بتوانند از مناطق خود در برابر داعش حمایت کنند. در داخل سوریه دو حزب اتحاد دموکراتیک^۱ pyd که شاخه سوری پ ک ک و رهبر آن صالح مسلم است و حزب پارتنی (نزدیک به بارزانی) که رهبر آن عبدالحکیم بشار است فعالیت می‌کند. (زیباکلام و عبدالله پور، ۱۳۹۰: ۶۷).

خط‌مشی سوریه در رابطه با اقلیم کردستان عراق: دولت عربی سوریه که منافع وی با آمریکا و رژیم اشغالگر قدس همخوانی ندارد به‌هیچ‌وجه تمایل به تشکیل دولتی که زیر سلطه دشمنان وی از جمله رژیم

۱- حزب اتحاد دموکراتیک به رهبری صالح مسلم گرایش به پ ک ک داشته و از طرف پ ک ک حمایت می‌شود. این حزب دارای شاخه نظامی است که در تحولات اخیر سوریه، مناطق کردنشین سوریه را به اختیار گرفته است.

اشغالگر قدس و آمریکا باشد، نیست و به‌خوبی می‌داند که تشکیل کردستان مستقل در عراق پایگاهی برای رژیم اشغالگر قدس در این منطقه و تأثیرگذاری بر کردهای سوریه از طرف اقلیم کردستان است. از طرف دیگر استقلال اقلیم کردستان توقعات کردهای سوریه را از دولت مرکزی افزایش داده و کردهای سوریه را به الگو گرفتن از کردهای کردستان عراق سوق می‌دهد. سوریه به‌خوبی می‌داند که کردهای سوریه خصوصاً حزب پارتنی که نزدیکی زیادی با بارزانی‌ها دارند، تأثیرپذیری زیادی از تحولات اقلیم داشته و تحولات اقلیم را الگو قرار خواهند داد بنابراین مسئولین سوریه به‌هیچ‌وجه با استقلال اقلیم موافق نخواهند بود اما در حال حاضر به دلیل جنگ با داعش و مشکلات کشور خود تأثیرگذاری زیادی در تحولات اقلیم ندارند.

۴- جمهوری اسلامی ایران: یکی از بازیگران کلیدی در اقلیم کردستان عراق را باید جمهوری اسلامی ایران نام برد که به لحاظ داشتن مرز مشترک و ارتباطات خویشاوندی و دیرینه با مناطق کردنشین ایران، تأثیرگذاری زیادی در تحولات عراق دارد. کردستان عراق به دلیل هم‌مرز بودن با ایران، ارزان بودن هزینه‌ها برای مسافرت در ایران نسبت به سایر کشورها، رابطه خویشاوندی بین کردهای اقلیم با کردهای ایران، آشنایی اغلب کردهای اقلیم با زبان فارسی ارتباط‌های زیادی با مناطق کردنشین ایران دارند. ایران مسئله کردها را در قالب کل عراق در نظر دارد و به‌هیچ‌وجه خواهان تجزیه عراق نیست و همیشه بر حفظ استقلال و تمامیت ارضی آن تأکید کرده است.

خط‌مشی جمهوری اسلامی ایران در خصوص اقلیم کردستان عراق: بین کردهای اقلیم کردستان و ایران روابط مناسبی وجود دارد و به همین دلیل ایران همواره به‌عنوان بازیگری مثبت در سیاست‌های کردهای عراق مطرح بوده است. گرچه آمریکا و رژیم اشغالگر قدس در تلاش برای کاهش نفوذ ایران در عراق و اقلیم کردستان است ولی باید این واقعیت را پذیرفت که همواره ایران در تحولات این منطقه تأثیرگذار بوده است. جمهوری اسلامی ایران به‌هیچ‌وجه خواهان استقلال اقلیم نیست. در واقع تجزیه عراق و استقلال اقلیم کردستان با منافع جمهوری اسلامی همخوانی ندارد و همواره مسئولین ج.ا.ا. با این موضوع مخالفت و بر حفظ یکپارچگی عراق تأکید نمودند تا هم از حضور بیشتر رژیم اشغالگر قدس در منطقه جلوگیری کنند و هم تسلط دولت شیعی عراق بر این منطقه از بین نرود. در رابطه با همه‌پرسی برگزارشده در مهرماه ۱۳۹۶ در اقلیم کردستان نیز کشور ج.ا.ا. بر حفظ یکپارچگی عراق و عدم رسمیت این همه‌پرسی به‌صورت رسمی تأکید و مسئولین اقلیم را از عواقب این کار مطلع نمود در ادامه به خط‌مشی‌های جمهوری اسلامی ایران در خصوص اقلیم

کردستان اشاره می‌شود.

- مخالفت با تجزیه شمال عراق و تبدیل اقلیم به یک کشور مستقل کردی
  - تعامل با حکومت اقلیم کردستان برای جلوگیری از قدرت رسیدن مجدد بعثی‌ها در عراق
  - استفاده از فرصت‌های اقتصادی و تجاری در اقلیم کردستان و حضور در پروژه‌های اقتصادی
  - حفظ سطحی از روابط برای پاسخگو کردن کردها در مورد امنیت مناطق مرزی
  - ممانعت از تبدیل شدن شمال عراق به جبهه جدید علیه ایران و تبدیل منطقه به عرصه حضور و فعالیت رژیم اشغالگر قدس در این مناطق به‌عنوان دشمن ایران
  - ممانعت از گرایش‌های قوم‌گرایانه پان‌کردی به مناطق کردنشین ایران
- در مجموع جمهوری اسلامی ایران از عراق یکپارچه حمایت کرده و خواهان تجزیه عراق و حضور بیشتر اسرائیل در کنار خود نمی‌باشد. (حاتمی و سانبار، ۱۳۹۶: ۱۰۷-۱۰۶)

روش‌شناسی

این تحقیق بر اساس هدف از نوع کاربردی و بر اساس ماهیت از نوع توصیفی است زیرا محقق در پی آن است تا مسئله‌ای بررسی شده و نتایج تحقیق بکار گرفته شود. از آنجایی که در این مقاله، پژوهشگر درصدد مطالعه منظم و واقعی وضع موجود در اقلیم و مشکلات و علل و عوامل راهبردی آن است، روش تحقیق از نوع ترکیبی (آمیخته- کمی و کیفی) است. با توجه به اینکه فرضیه‌های مطرح‌شده با توجه به اصول و تئوری‌های موجود در زمینه‌های امنیتی، سیاسی و نظامی و مصاحبه با صاحب‌نظران این موضوع، مورد بررسی قرار می‌گیرد و محقق با استفاده از این بررسی اقدام به تحلیل می‌نماید، تحقیق از نوع توصیفی تحلیلی با استفاده از تحلیل محتوا است که در آن اطلاعات موردنیاز از طریق منابع، اسناد، پرسشنامه و گفتگوی عمیق جمع‌آوری و سپس به شیوه تفسیری مورد استفاده قرار می‌گیرند تا روایی فرضیه از طریق اشباع هدفمند آشکار شود. جامعه آماری این تحقیق ترکیبی از چهره‌های دانشگاهی، مسئولین اطلاعاتی و خبرنگاران و صاحب‌نظران این حوزه که دارای تفکرات سیاسی متفاوتی بوده و حداقل ۱۵ سال تجربه در این زمینه دارند انتخاب شده تا به روایی فرضیه ماهیتی فرا بخشی بدهد. بر این اساس جامعه آماری متشکل از دو نفر از وابستگان نظامی ایران در کشورهای عراق و ترکیه، دو نفر از فرماندهان حفاظت مناطق کردنشین و شش نفر از صاحب‌نظران و نویسندگان مسائل کردی می‌باشند. با توجه به جامعه آماری اشاره‌شده، جهت اثبات فرضیه تحقیق از مصاحبه با متخصصان و صاحب‌نظران مذکور و

ارائه پرسشنامه به آن‌ها استفاده شده است. به دلیل محدود بودن جامعه آماری، حجم نمونه با جامعه آماری منطبق است. جمع‌آوری اطلاعات در زمینه پژوهش حاضر از طریق مراجعه به کتابخانه‌های تخصصی و بررسی مقالات و کتب موجود و استفاده از مطالب روزنامه‌ها و مجلات مربوط به اقلیم کردستان صورت گرفته است. همچنین از گفتگوی عمیق و ارائه پرسشنامه از صاحب‌نظران و متخصصان مباحث کردی در کشور استفاده شده است. در روش تحلیل اطلاعات، ابتدا اطلاعات موردنیاز از طریق منابع مختلف جمع‌آوری و ارزیابی شده و سپس کار تجزیه و تحلیل آن‌ها با استفاده از مصاحبه عمیق با صاحب‌نظران و ارائه پرسشنامه جمع‌بندی و تحلیل محتوا انجام شده است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

برای تأیید فرضیه اصلی، پنج سؤال که بتواند فرضیه اصلی را تأیید کند طرح شده است. این سؤالات ابتدا به تعدادی از خبرگان واگذار و بعد از نظرخواهی در خصوص نوع سؤالات، سپس این سؤالات از ده نفر از خبرگان این حوزه که از وابستگان نظامی، مسئولین اطلاعاتی مناطق کردنشین و چهره‌های علمی و صاحب‌نظر در مسائل کردی بوده‌اند، پرسیده شده و برآیند نظرات آن‌ها به دست آمده است.

جدول ۱: سؤالات اصلی از صاحب‌نظران

جمع‌بندی نظرات	عباس نوریان	عباس جعفری‌نیا	محمد احدی	محسن کاشفی	مرتضی دهقانی	شاداب عسگری	عباس مرتضوی	حسین توسلی	صمد همتی	حمید احمدی	پرسش اصلی صاحب‌نظر
حصر ژئوپلیتیک و آسیب‌پذیری سرزمینی	اختلافات داخلی اقلیم	اختلافات داخلی اقلیم و آسیب‌پذیری سرزمینی	بود مرز مشخص	محصور شدن بین سه کشور دارای اقلیت کرد	بسته بودن سرزمین اقلیم در بین سه کشور و نداشتن راه دریایی	حصر ژئوپلیتیک و آسیب‌پذیری جغرافیایی اقتصادی	نبود فرهنگ سیاسی	مسئله کرکوک	اختلافات داخلی اقلیم	نبود مرز مشخص	اصلی‌ترین دشواری داخلی استقلال اقلیم
آمریکا	آمریکا	آمریکا	قدرت‌های فرا منطقه‌ای	آمریکا	آمریکا	آمریکا	عدم تمایل جامعه بین‌الملل	ندارد	عدم تمایل جامعه بین‌الملل	آمریکا	اصلی‌ترین دشواری منطقه‌ای استقلال اقلیم
کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه و سوریه	کشور ترکیه	کشورهای ایران و ترکیه	کشورهای ایران، ترکیه و سوریه و عراق	اصلی‌ترین دشواری منطقه‌ای استقلال اقلیم
حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	تلاش برای ایجاد کردستان بزرگ	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	تلاش برای ایجاد کردستان بزرگ	حرکت‌های استقلال طلبان کردهای ایرانی	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	حرکت‌های استقلال طلبانه کردهای ایرانی	حضور رژیم اشغالگر قدس در مرزهای ایران	اصلی‌ترین تهدید ناشی از خودمختاری و استقلال احتمالی برای امنیت ایران

توسعه اقتصادی و افزایش رفاه در مناطق کردنشین	توسعه اقتصادی در مناطق کردنشین	توسعه اقتصادی و فرهنگی در مناطق کردنشین	همکاری منطقه‌ای برای حل مشکل کردها	نزدیک کردن دولت عراق و اقلیم به یکدیگر	توسعه اقتصادی و تعامل با کشورهای ترکیه و عراق	رسیدگی به معیشت	همکاری‌های منطقه‌ای و توسعه اقتصادی	توسعه اقتصادی در مناطق کردنشین	توسعه اقتصادی در مناطق کردنشین	همسویی با قدرت‌های منطقه‌ای و افزایش رفاه اقتصادی	اصلی‌ترین راه کار برای مقابله با تهدیدات ناشی از خودمختاری و استقلال احتمالی
--	--------------------------------	---	------------------------------------	--	---	-----------------	-------------------------------------	--------------------------------	--------------------------------	---	--

۱. برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری داخلی برای استقلال اقلیم کردستان عراق

اصلی‌ترین دشواری داخلی اقلیم برای استقلال کامل، حصر ژئوپلیتیک و آسیب‌پذیری سرزمینی اقلیم کردستان است. گرچه اختلافات داخلی بین احزاب و گروه‌های سیاسی نیز از دشواری‌های داخلی در جلوگیری از حرکت به سمت استقلال محسوب می‌شود اما در صورتی که این مشکل نیز برطرف شود موقعیت محصور سرزمینی، نداشتن مرز مشخص و قرار گرفتن بین کشورهای دارای اقلیت کردنشین، هرگونه استقلال کامل آن را با مشکل مواجه می‌کند.

جدول ۲: برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری داخلی برای استقلال اقلیم کردستان عراق

جمع‌بندی نظرات	عباس نوربان	عباس چعفرنا	محمد احدی	محسن کاشفی	مرتضی دهقانی	شاداب عسگری	عباس مرتضوی	حسین توسلی	صمد همتی	حمید احمدی	پژش اصلی صاحب‌نظر
حصر ژئوپلیتیک و آسیب‌پذیری سرزمینی	اختلافات داخلی اقلیم	اختلافات داخلی اقلیم و آسیب‌پذیری سرزمینی	نبود مرز مشخص	محصور شدن بین سه کشور دارای اقلیت کرد	پسندیده بودن سرزمین اقلیم در بین سه کشور و نداشتن راه دیوار	آسیب‌پذیری جغرافیایی	نبود فرهنگ سیاسی	مسئله کوچک	اختلافات داخلی اقلیم	نبود مرز مشخص	اصلی‌ترین دشواری داخلی استقلال اقلیم

۲. برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری منطقه‌ای برای استقلال اقلیم کردستان عراق

اصلی‌ترین دشواری منطقه‌ای برای استقلال اقلیم، مخالفت چهار کشور عراق، ایران، ترکیه و سوریه است. مسئولین این کشورها به خوبی می‌دانند که استقلال کردستان عراق ضمن بالا بردن توقعات کردها در این کشورها، زمینه جدایی مناطق کردنشین آن‌ها و تشکیل کردستان بزرگ را فراهم خواهد آورد و تأثیر منفی بر امنیت ملی این کشورها خواهد گذاشت.

جدول ۳: برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری منطقه‌ای برای استقلال اقلیم کردستان عراق

جمع‌بندی نظرات	عباس نوریان	عباس جعفرینیا	محمد احدی	محسن کاشفی	مرتضی دهقانی	شاداب عسگری	عباس مرتضوی	حسین توسلی	صمد همتی	حمید احمدی	پژش اصلی صاحب نظر
کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه، سوریه و عراق	کشورهای ایران، ترکیه و سوریه	کشور ترکیه	کشورهای ایران و ترکیه	کشورهای ایران، ترکیه و سوریه و عراق	اصلی‌ترین مانع منطقه‌ای استقلال اقلیم

۳. برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری فرا منطقه‌ای برای استقلال اقلیم کردستان عراق

اصلی‌ترین دشواری فرا منطقه‌ای برای حرکت به سمت استقلال، کشور آمریکا است. آمریکا در نظر دارد با الگوسازی در عراق، خود را منجی کشورهای خاورمیانه معرفی کند و خواهان تجزیه این کشور نیست. در صورت تجزیه عراق و استقلال اقلیم کردستان، ذهنیت منفی در مردم کشور عراق و کشورهای خاورمیانه نسبت به آمریکا شکل خواهد گرفت و ارمغان حمله آمریکا به عراق برای مردم این کشور، تجزیه کشورشان خواهد بود. همچنین آمریکا منافع خود در عراق را بیشتر از منافعش در اقلیم می‌داند و با حمایت از استقلال اقلیم خود را در عراق از دست نخواهد داد.

جدول ۴: برآیند نظرات در خصوص اصلی‌ترین دشواری فرا منطقه‌ای برای استقلال اقلیم کردستان عراق

جمع‌بندی نظرات	عباس نوریان	عباس جعفرینیا	محمد احدی	محسن کاشفی	مرتضی دهقانی	شاداب عسگری	عباس مرتضوی	حسین توسلی	صمد همتی	حمید احمدی	پژش اصلی صاحب نظر
آمریکا	آمریکا	آمریکا	قدرت‌های فرا منطقه‌ای	آمریکا	آمریکا	آمریکا	عدم تمایل جامعه بین‌الملل	ندارد	عدم تمایل جامعه بین‌الملل	آمریکا	اصلی‌ترین مانع فرا منطقه‌ای استقلال اقلیم

۴. برآیند نظرات در خصوص نقش اقلیم کردستان در ساختار سیاسی عراق

با توجه به قانون اساسی عراق و تأکید بر اینکه یکی از سه پست کلیدی نخست‌وزیر، رئیس‌جمهور و رئیس مجلس و همچنین یکی از سه وزارتخانه کلیدی عراق باید از کردستان عراق انتخاب شود در حال حاضر اقلیم کردستان عراق نقش سیاسی خوبی در عراق برخوردار است و با کنار گذاشتن استقلال و با تعامل بیشتر با دولت مرکزی عراق می‌تواند این نقش را افزایش دهد.

جدول ۵: برآیند نظرات در خصوص نقش اقلیم کردستان در ساختار سیاسی عراق

صاحب‌نظر	پرسش اصلی
جمعی بندی نظرات	نقش تعیین‌کننده‌ای در ساختار سیاسی عراق دارد.
عباس نوریان	نقش تعیین‌کننده‌ای در ساختار سیاسی عراق دارد.
عباس جعفری	نقش تعیین‌کننده‌ای در عراق سیاسی عراق دارد.
محمد احدی	اخیراً نقش بیشتری پیدا کرده است.
محسن کاشفی	همواره در ساختار سیاسی نقش داشته است.
مرتضی دهقانی	می‌تواند نقش بیشتری داشته باشد.
شاداب عسگری	نقش تعیین‌کننده‌ای در عراق دارد.
عباس مرتضوی	در ساختار سیاسی عراق نقش دارد.
حسین توسلی	در ساختار سیاسی عراق نقش اساسی دارد.
صمد همتی	نقش تعیین‌کننده‌ای دارد.
حمید احمدی	نقش تعیین‌کننده نسبی برخوردار است.
صاحب‌نظر	نقش اقلیم کردستان در ساختار سیاسی عراق

۵. برآیند نظرات در خصوص راهکارهای پیش رو برای جلوگیری از استقلال اقلیم کردستان عراق و مقابله با تهدیدات ناشی از استقلال احتمالی آن

گرچه دشواری‌های زیادی در رسیدن کردها عراق به استقلال کامل وجود دارد اما از جمله راهکارهای مقابله با تهدیدات ناشی از خودمختاری و استقلال احتمالی اقلیم کردستان عراق، ابتدا همکاری ایران، ترکیه و عراق برای جلوگیری از استقلال کامل آن‌ها می‌باشد که در همه‌پرسی سوم مهرماه سال ۱۳۹۶ این موضوع به‌خوبی نشان داده شد. همچنین حمایت از دولت مرکزی عراق و عراق یکپارچه و برطرف کردن مشکلات بین دولت مرکزی عراق و اقلیم کردستان از جمله راهکارهای دیگر می‌باشد اما در هر حال حرکت‌های اقلیم کردستان عراق به سمت استقلال تأثیرگذاری بر منطق کردنشین کشورهای هم‌جوار خواهد داشت لذا باید راهکارهایی برای جلوگیری و کاهش تبعات آن پیش‌بینی و اجرا نمود. از جمله راهکارها در کشور، ارتقای کیفیت زندگی از طریق توسعه اقتصادی، فرهنگی و همچنین به‌کارگیری بیشتر مسئولین کشور از شهرهای

کردنشین در سیستم حکومتی است. بهبود شرایط اقتصادی در این مناطق و استفاده از کردها در ساختار حکومتی سبب همگرایی بیشتر مردم کرد با دولت مرکزی و مشروعیت بخشی بیشتر به وجهه نظام در این مناطق می‌شود. با توجه بیشتر به مناطق کردنشین در ایران و ایجاد فرصت‌های اقتصادی می‌توان شرایطی را فراهم کرد که از نظر رفاه اقتصادی و جایگاه اجتماعی مناطق کردنشین ایران نسبت به مناطق کردنشین سایر کشورها بهتر باشد.

جدول ۶: برآیند نظرات در خصوص راهکارهای پیش رو برای جلوگیری از استقلال اقلیم کردستان عراق و مقابله با تهدیدات ناشی از استقلال احتمالی آن

جمع‌بندی نظرات	علی لطفی	محمد شمسانی	محمد احدی	محسن کاشفی	مرتضی دهقانی	شاداب عسگری	داوود غرایق زندی	محمد جادر	مراد کاویانی	حمید احمدی	پرشش اصلی	صاحب‌نظر
حمایت از عراق یکپارچه و ایجاد ارتباط با اقلیم در چارچوب قوانین دولت مرکزی عراق	حمایت از عراق یکپارچه	وابستگی نظامی و زیرساختی به کشور عراق و همسایه‌ها	داشتن سیاست واحد با ترکیه و عراق برای مملعت: استقلال، حمایت: عراق، واحد	نزدیک کردن دولت عراق و اقلیم	توسعه اقتصادی و تعامل با کشورهای ترکیه و عراق	استفاده از فرصت‌های اقتصادی در اقلیم و حمایت از عراق واحد	حمایت از عراق یکپارچه و ایجاد سیاست مشترک با ترکیه و عراق	بهرتر شدن روابط با کردستان عراق و حضور بیشتر در آنجا	ایجاد ارتباط بیشتر با دولت مرکزی عراق و اقلیم کردستان	حمایت از عراق یکپارچه	اصلی‌ترین راهکارها برای پیشگیری از استقلال کامل اقلیم کردستان	

تجزیه و تحلیل جمعیت شناختی جامعه آماری (مصاحبه‌شوندگان):

تعداد ده نفر جامعه آماری را از قشرهای مختلفی انتخاب به نحوی که گرایش‌های خاصی در بین آن‌ها وجود نداشته باشد تجزیه تحلیل جمعیت شناختی جامعه آماری به شرح زیر می‌باشد:

جدول ۷: جمعیت شناختی جامعه آماری

جایگاه شغلی					سابقه خدمتی		سطح تحصیلات	
وان ج.ا.ا. در ترکیه	وان ج.ا.ا. در عراق	حفا منطقه کردنشین	استادیار	استاد	بالای ۳۰ سال	۳۰- سال ۱۵	دکتری	کارشناسی ارشد
۱	۱	۲	۵	۱	۴	۶	۳	۷
٪۱۰	۱۰	٪۲۰	٪۵۰	٪۱۰	٪۴۰	٪۶۰	٪۳۰	٪۷۰

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری:

اقلیم کردستان عراق برای حرکت و رسیدن به استقلال کامل دشواری‌های داخلی و خارجی زیادی از جمله مخالفت قدرت‌های نافذ منطقه‌ای ایران و ترکیه و همچنین مخالفت دولت مرکزی را دارد و از طرف دیگر به دلیل وابستگی به کشورهای همسایه و نداشتن زیرساخت‌های لازم برای استقلال کامل و ادامه حیات، (حصر ژئوپلیتیک و محصور شدن بین ایران، ترکیه و عراق و عدم امکان تبادل کالا از مرز زمینی و راه نداشتن به آب‌های آزاد) با مشکلات اساسی برای رسیدن به استقلال احتمالی همراه است اما مسئولین اقلیم تمام تلاش خود را برای رسیدن به آرزوی دیرینه خود (استقلال) خواهند نمود و از یک طرف به دنبال مستقل نمودن زیرساخت‌های خود از دولت مرکزی عراق هستند و از سوی دیگر با ایجاد رابطه با رژیم صهیونیستی و آمریکا سعی دارند از حمایت آن‌ها در این راه بهره ببرند. آنچه مسلم است دشواری‌های پیش روی استقلال اقلیم، موانعی اساسی و ریشه‌ای است که در مجموع، امکان استقلال را از آن‌ها خواهد گرفت و هرگونه همه‌پرسی و حرکت به نتیجه نخواهد رسید؛ اما حرکت به سمت استقلال و یا استقلال احتمالی زمینه‌ساز حضور دشمنان و رقبای جمهوری اسلامی ایران خواهد شد لذا لازم است در یک سیاست مشترک و متحد بین ایران، ترکیه و عراق، دشواری‌های رسیدن به استقلال کامل اقلیم حفظ شود و هر سه کشور سیاست مشترکی را در این زمینه اتخاذ نمایند. حمایت از عراق یکپارچه در چارچوب قانون اساسی می‌تواند زمینه سیاست‌های مشترک و متحد را در بین کشورهای همسایه و جلوگیری از استقلال اقلیم فراهم نماید.

ب- پیشنهادها

با توجه به مطالب مطروحه، پیشنهادهای زیر برای جلوگیری از استقلال احتمالی و کاهش تبعات امنیتی هرگونه حرکت مسئولین اقلیم به سمت استقلال ارائه می‌گردد.

۱. ایجاد مواضع مشترک با کشورهای دارای اقلیت کرد در منطقه: جمهوری اسلامی ایران ضروری است با کشورهای ترکیه، سوریه و عراق دارای مواضع مشترکی در قبال استقلال کردستان عراق اتخاذ و از هرگونه حرکت و ایجاد رابطه که به استقلال کامل اقلیم کمک نماید، جلوگیری نمایند و این موضع در همه‌پرسی اخیر به‌خوبی نشان داده شد.

۲. توسعه روابط سیاسی با کشور عراق و حمایت از عراق یکپارچه: کشورهای ایران و عراق هر دو با استقلال اقلیم کردستان مخالف و از دشواری‌های اصلی استقلال آن محسوب می‌شود و هر دو نیز با حضور رژیم اشغالگر قدس در کردستان عراق مخالف هستند. جمهوری اسلامی ایران با توسعه روابط سیاسی خود با عراق و حمایت از عراق یکپارچه می‌تواند ضمن جلوگیری از حضور رژیم اشغالگر قدس در اقلیم کردستان مانع از استقلال کامل آن شود.

۳. حضور بیشتر در پروژه‌های اقتصادی اقلیم کردستان: کردستان عراق از نظر زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری به دولت عراق و کشورهای همسایه وابسته است و حضور رژیم صهیونیستی در این کشور بیانگر این موضوع است. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند در پروژه‌های اقتصادی و زیرساختی اقلیم شرکت تا ضمن بهره‌برداری از منافع اقتصادی آن، سهم بیشتری در وابستگی اقتصاد اقلیم به خود داشته باشد.

۴. حمایت از قانون اساسی عراق در رابطه با عدم انعقاد قراردادهای نظامی و روابط سیاسی اقلیم با سایر کشورها: برابر قانون اساسی عراق اقلیم کردستان منطقه‌ای است فدرالی و در خصوص قراردادهای نظامی، نفتی و روابط سیاسی تابع حکومت مرکزی عراق می‌باشد و مسئولین اقلیم نمی‌توانند در رابطه با موارد مذکور اقدام به انعقاد قرار داد نمایند لذا کشورهای منطقه نیز باید این موضوع را رعایت و در خصوص موارد مذکور تابع قوانین حکومت مرکزی عراق باشد.

فهرست منابع

الف - منابع فارسی:

- اخوان کاظمی، مسعود؛ عزیزی، پروانه (۱۳۹۰)، "کردستان عراق هارتلند ژئوپلیتیکی رژیم اشغالگر قدس"، تهران: فصلنامه راهبرد شماره ۶۰
- اسلامی، مسعود؛ کوهی، ابراهیم؛ راستگو، محمدرضا (۱۳۹۳)، "چالش‌های تجزیه عراق: منافع آمریکا و کشورهای همسایه"، تهران: فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۰
- بوژمهرانی، حسن؛ پوراسلامی، مهدی (۱۳۹۲)، "نهیادهای نرم خودمختاری اقلیم کردستان عراق و تأثیر آن بر کردهای ایران"، دوفصلنامه علمی پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام شماره ۱
- حاتمی، محمدرضا؛ سانپار، میکائیل (۱۳۹۶)، "همه‌پرسی اقلیم کردستان عراق؛ منابع و تنگناهای تشکیل دولت مستقل"، تهران: فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره دوم تابستان ۱۳۹۶
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۹۱)، "تأثیر خودگردانی کردهای شمال عراق بر کشورهای همسایه"، تهران: فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸۳
- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ قربانی نژاد، ریاز (۱۳۸۹)، "تحلیل تطبیقی الگوی خودمختاری کردستان عراق با الگوهای خودمختاری و فدرالیسم"، تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی
- خبرگزاری کرد پرس (۱۳۹۷/۷/۳۰)، تهران: "نتایج انتخابات اقلیم کردستان عراق"
- زارعی، بهادر؛ رنجبری، کمال (۱۳۹۵)، "تحلیل چالش‌های اقلیم کردستان و حکومت مرکزی و تأثیر آن بر آینده کشور"، تهران: فصلنامه سیاست، شماره ۴
- زیباکلام، صادق؛ عبدالله پور، محمدرضا (۱۳۹۰)، "ژئوپلیتیک شکننده کردستان عراق، عاملی همگرا در نزدیکی کردهای عراق به رژیم اشغالگر قدس"، تهران: دانشکده حقوق و علوم سیاسی، فصلنامه سیاست
- سازمند، بهاره؛ نوری، کریمی (۱۳۹۰)، "روابط جمهوری اسلامی ایران و حکومت اقلیم کردستان"، تهران: فصلنامه مطالعات خاورمیانه
- عبدالله‌پور، محمدرضا (۱۳۹۰)، "تعارض ژئوپلیتیکی کردستان عراق با میدان‌های منطقه‌ای"، تهران: فصلنامه تحقیقات جغرافیایی
- قربانی، ارسلان؛ قدیمی، اکرم (۱۳۹۰)، "بررسی راهبردی سیاست خارجی آمریکا در کردستان عراق و امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران"، تهران: فصلنامه راهبرد
- قزاز، رمزی (۱۳۹۱)، "تحلیلی تاریخی بر جنبش‌های سیاسی کرد"، ترجمه مسعود ایزدی، تهران: موسسه آزاد اندیشان
- مسعودنیا، حسین؛ رضازاده، مجتبی (۱۳۹۶)، "اقلیم کردستان عراق و جمهوری اسلامی ایران در عصر وابستگی متقابل، فرصت‌ها و چالش‌ها"، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌الملل دانشگاه آزاد واحد شهرضا:

زمستان ۱۳۹۶

- مسعود نیا، حسن؛ ابراهیمی، علی؛ رضازاده، مجتبی (۱۳۹۶)، "اقلیم کردستان عراق و جمهوری اسلامی ایران در عصر وابستگی"، فصلنامه تحقیقات سیاسی بین‌المللی
- نامی، محمدحسن؛ محمدپور، علی (۱۳۸۷)، "جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک"، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح

ب- منابع انگلیسی:

- Meintjes, Albertusjacobus, The complication of Kurdish independence, journal of political science, scientific research publishing, 2018, available at: www.scrip.org/journal/ojps2018
- Mostafa jalal hasan, the kurds in Iraq: problem a solution available at: <http://doi.org/10.3127/jopss.10005/april> 2018
- Martin, Kamran, Lineages of the Islamic state: An international historical sociology of state deformation in Iraq, journal of historical sociology, March 2017